

gen binnen de landbouwwetenschap in Nederland. Er wordt vaak van perspectief gewisseld, van Nederland naar Nederlands Indië, van een algemeen beeld naar een casestudy. Voor een lezer is het daardoor soms wat lastig om de grote lijn van het boek vast te houden.

De gekozen aanpak leidde ook tot een interessant veelzijdig bronnengebruik. Zo werd naast de reguliere archief- en literatuurbronnen gebruikt gemaakt van een reeks interviews met vroegere generaties afgestudeerden van de Landbouwhogeschool Wageningen.

Maat is erin geslaagd op relatief beknopte wijze – het boek telt inclusief het register 249 pagina's – de ontwikkelingsgeschiedenis van 123 jaar landbouwwetenschap in Nederland te beschrijven. Hoewel het boek vooral de grote lijnen beschrijft wordt de lezer in de casestudies in de laatste hoofdstukken een kijkje in de keuken van het landbouwkundig onderzoek gegund, waardoor alle institutionele niveaus aan bod komen.

Jan Korsten

Stichting Historie der Techniek, Eindhoven

Harald Deceulaer, *Pluriforme patronen en verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2001) 429 pp. ISBN 90-6861-208-5

Het te bespreken boek is een handelseditie van een aan de VUB verdedigd proefschrift. Het proefschrift werd in 1998 bekroond met de driejaarlijkse prijs voor geschiedenis E. Sabbe. De handelseditie is een ingekorte versie.

De auteur vraagt aandacht voor de kledingssector in de Zuidelijke Nederlanden in de vroegmoderne periode. Naast de bouwsector vormde de kledingssector één van de belangrijkste economische sectoren in de steden. Hij begeeft zich in de discussie over de vraag in hoeverre de tegenstelling ambachtelijke nijverheid in het Ancien Régime versus kapitalistische industrie in de moderne tijd zich ook in de historische realiteit van de Zuidelijke Nederlanden heeft voorgedaan. Verder vraagt de auteur zich af wat de relatie was tussen de ambachtsgilden in de kledingssector enerzijds en het individuele handelen van ambachtslieden anderzijds. Hij wil nagaan wat het heeft betekend leerling, gezel of meester te zijn in de kledingssector. Tot slot werpt Deceulaer vragen op cultureel gebied op. Zo is hij onder meer benieuwd hoe mogelijke verschuivingen in het consumptiepatroon een rol hebben gespeeld in de kledingssector en bekijkt hij zijn thema vanuit een gender-perspectief.

De kledingssector wordt, kortom, in een zeer breed kader bestudeerd. Deceulaer benadert zijn onderwerp vanuit een specifiek-concrete invalshoek en poogt generiek-abstracte contouren te schetsen. De studie berust op een zeer grondig archiefonderzoek ingebed in een grote kennis van de gangbare literatuur. Drie Zuid-Nederlandse steden zijn het onderzoeksgebied: deels ter onderlinge vergelijking, deels ter aanvulling van ontbrekende gegevens. Het gaat om Antwerpen, dat over overvloedig bronnenmateriaal beschikt over de hele periode; Brussel, dat vooral over de periode na 1695 goed is gedocumenteerd (het bombardement van Lodewijk XIV deed ook veel archiefmateriaal verdwijnen) en Gent. Hoewel deze keus voor de hand ligt, valt het Waalse deel nu buiten het gezichtskader. Ook ontwikkelingen in het huidige Franse gedeelte (eerst en vooral het onder Lodewijk XIV veroverde gebied) vallen buiten het bestek. De

auteur bakent zijn onderzoek in de tijd af tussen 1585 en 1800. De keuze voor 1585 wordt vooral ingegeven door de moeilijke toegankelijkheid van de bronnen. Het begin van de studie wordt – ongewild? – gekoppeld aan een politiek-militaire gebeurtenis, die voor de sociaal-economische evolutie toch geen abrupte breuk betekent. Het eind van de bestudeerde periode (rond 1800) kan geen werkelijke bezwaren oproepen.

De kledingsector omvatte volgens de auteur drie beroepsgroepen: kleermakers, die bovenkleding in de regel op bestelling vervaardigden; kousenmakers, die niet alleen kousen vervaardigden maar ook andere kledingsstukken uit goedkopere stof en oudkleerkopers, die de tweedehands sector controleerden. De productiewijze van de kleermakers onderging de minste veranderingen, omdat de vraag naar hun producten minder fluctueerde. Dat geldt juist niet voor de kousenmakers die zich veel dynamischer ontwikkelden. De vraag veranderde sterk. De productie van duurere producten werd gemechaniseerd en geconcentreerd, terwijl de productie van goedkopere producten werd uitbesteed bij (vrouwelijke) thuiswerkers, waarbij proto-industriële tendensen konden worden waargenomen. De oudkleermakers tenslotte verkochten niet alleen gebruikte, maar ook nieuwgemaakte kleding. De prijzen van deze kleding waren in het algemeen zodanig dat ze voor brede lagen van de bevolking bereikbaar werd. De tegenstelling tussen de kleermakers enerzijds en de kousenmakers en de oudkleerkopers anderzijds is ook op andere gebieden merkbaar. Kleermakers waren in het algemeen minder welvarend en hadden minder perspectief op sociale mobiliteit. Vooral oudkleerkopers investeerden zodanig dat van modern ondernemersgedrag kan worden gesproken. Kleermakers konden dat veel minder vanwege de beperkingen die hun beroep hen nu eenmaal oplegden.

Zeer interessant zijn de beschouwingen over de diverse groepen werkers: de leerlingen, de gezellen en de meesters. Oudkleerkopers kenden geen leertijd, terwijl de kousenmakers de regels niet echt naleefden. De leertijd is het meest uitgesproken bij de kleermakers. Voor het maken van grote bovenkleding is veel vakmanschap nodig. Ook de sociale omgang met klanten (uit hogere maatschappelijke kringen) moet worden aangeleerd. De gezellen of knechten in de kledingsector vormden een heterogene groep. Zogenaamde 'vrije' knechten hadden hun leertijd afgemaakt. Meestal kregen zij een vast loon en voorrang bij indiensttreding. 'Onvrije' knechten – zij die hun leertijd niet hadden afgerond – vormden bij de kledingsector een soort arbeidsreserve. Bij de kousenmakers werd de rol van knechten beperkt door het toenemende gebruik van thuiswerkers, vrouwen en kinderen. Doel was de arbeidskosten zoveel mogelijk te beperken. De kleermakers echter werkten met geschoolde knechten, met wie een patriarchale band bestond. Kleermakersknechten verdienden, in vergelijking met hun collega-knechten in andere branches, een laag dagloon. Waren deze lonen overigens geen discussiepunten, de lengte van de werkdag was dat wel. Als aanvangstijd gold zes uur 's ochtends (of in de winter bij de ochtendkriek). Na een middagonderbreking werd tot negen uur 's avonds doorgewerkt. Pogingen het einde van de werkdag een uur terug te brengen slaagden echter niet. Kleermakersknechten maakten weinig vuist tegenover hun meesters. Deze weinig strijdbare houding steekt schril af bij een veel militantere houding bij kleermakersknechten in Engeland, Frankrijk en Duitsland. Een verklaring die Deceulaer biedt is wellicht het grote arbeidsaanbod, naast de wijze van rekrutering en het gegeven dat meer Zuid-Nederlandse gezellen getrouwd waren. Bij de meesters komt (opnieuw) de tegenstelling tussen kleermakers enerzijds en oudkleerkopers en kousenmakers anderzijds aan het licht. Kleermakermeesters kenden een geringere sociale mobiliteit dan de andere meesters. De gemiddelde leeftijd van meester-

kleermakers was hoger dan die van hun collega's onder oudkleerkopers en kousenmakers. Generatiecontinuïteit (van vader op zoon, van oom op neef etc.) kwam bij kleermakers minder vaak voor.

Leerlingen, gezellen en meesters werkten binnen de kaders van het gildenwezen. De kleermakers hechtten het sterkst aan de corporatieve organisatie; oudkleerkopers en kousenmakers kenden een minder sterke regulering. Bij de kleermakers valt in de loop van de achttiende eeuw een oligarchiseringstendens in de gilden te constateren, die gepaard ging met een stijging van de gemiddelde leeftijd van de gildebestuurders. Tenslotte valt op dat de traditionele patronen in de achttiende eeuw in de kledingsector gingen vervagen. De gilden waren van groot belang geweest in de vroegmoderne tijd, maar vormden geen werkelijk obstakel voor economische groei en ontwikkeling van kapitalisme. Dit geldt vooral bij de oudkleerkopers en de kousenmakers.

Tenslotte kan gewezen worden op een belangwekkend fenomeen. In de zeventiende en achttiende eeuw veranderden de consumptiepatronen in de vrouwenkleding. In de late zeventiende eeuw kwam de jurk als kledingstuk op. Vrouwenkleding werd in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker van lichtere stof gemaakt, die aan meer slijtage onderhevig was. Hierdoor werden vaker modewisselingen mogelijk. Daarentegen bleef de mannenkleding vervaardigd worden van zware, slijtvaste stoffen. Als gevolg daarvan was die sector minder onderhevig aan modeverschijnselen. De veranderende vraag naar vrouwenkleding beïnvloedde de kleermakers minder dan de oudkleerkopers en de kousenmakers. De laatste twee branches deden steeds meer een beroep op (de veel goedkopere) vrouwenarbeid.

Deculaer beklemtoont de grote betekenis van de gilden in de vroegmoderne tijd. Hij biedt een rijke bijdrage aan onze kennis over ontwikkelingen in het ambacht aan de vooravond van de industriële revolutie. Hij laat – eens te meer – zien dat zeker in de Zuidelijke Nederlanden de gilden in de kledingsector geen belemmering vormden in de innovatie van het economische leven. Door zijn benadering op microniveau wordt dit stuk verleden opnieuw tot leven gebracht. Al met al een belangwekkende studie.

Jan van der Maas

J.W. Drukker, *De revolutie die in haar eigen staart beet. Hoe de economische geschiedenis onze ideeën over economische groei veranderde* (Utrecht: Lemma, 2003) 347 pp. ISBN 90-5931-141-8

Dit is een heerlijk boek. Het behandelt op uiterst leesbare wijze de ontwikkeling van de economische historiografie en de paradigmaverschuivingen die de afgelopen tijd binnen de economische geschiedschrijving hebben plaatsgevonden. Dat begon natuurlijk al met de *Methodenstreit* aan het eind van de negentiende eeuw, toen de 'neoklassieke' en de 'historische' school elkaar bestreden over de geschiedwetenschappelijke methode. In de jaren 1960 vond de revolutie plaats van de kwantitatieve *New Economic History*, die uiteindelijk leidde tot een institutionele contra-reformatie in de jaren negentig, toen ook de sociale en culturele factoren weer van stal werden gehaald.

Centraal in dit boek staat de opkomst van de cliometrie ofwel de *New Economic History*. Een nieuwe generatie historici begon in de jaren zestig economische modellen toe te passen om allerlei tot dan toe geldige aannames en theorieën te toetsen en te verwerpen. Ze bekommerden zich niet om de onleesbaarheid van het economisch-